

УДК 72.03

Г. В. Шевцова

*доктор архітектури, професор кафедри
Основ архітектури і архітектурного проектування
Київського національного університету будівництва і архітектури*

АРХЕТИПОВІ ФОРМОТВОРЧІ МОДЕЛІ КУЛЬТОВИХ СПОРУД СВІТУ

Анотація: стаття присвячена аналізу архетипових сенсуальних характеристик, що впливали на композицію культових будівель світу. Виявлено базові композиційні моделі та шляхи формування храмів світу, визначено місце української дерев'яної церкви.

Ключові слова: архетип, сенсуальна характеристика, композиційна модель.

Стислий аналіз політеїстичних (анімістичних) культових будівель світу загалом виявляє розмежування їх архітектурних традицій на Сході і Заході. В першу чергу це стосується об'ємно-просторової композиції будівель.

Важливу роль для формування просторової композиції політеїстичних (анімістичних) споруд багатьох східних і південно-східних країн зіграла архетипова ідея стовпа або ж гори-сходів для божества, що ведуть з неба на землю. Зокрема, більшість дослідників схиляється до думки, що прообразом індуїстських ступінчастих башт-шикхара став вівтар давніх арійців, який являв собою стовп на кубічній основі. Згодом ця форма відобразилася також і в індійській буддійській ступі, що мала на верхівці ярусну парасольку «чаттра», встановлену на кубічній платформі «харміка» [1]. Щоправда, деякі дослідники зводять генезу «шикхара» до образу гори Меру – легендарного житла індуїстських божеств [2], але у загальному розумінні це не становить суттєвої різниці, оскільки сакральний сенс гори Меру індуїстів, був практично той же, що й у вівтарного стовпа давніх арійців: гора Меру втілювала ідею сходів для божеств з неба на землю, а на додаток, уособлювала ярусну структуру небес – поняття, загалом характерне для світогляду релігій індуїстського кореня [3]. Схожі, виражені в архітектурній формі первинних святилищ і храмових будівель традиції, мали також давні кхмери (Камбоджа, Таїланд) [4], та інші народи Індокитаю (Бірма, Індонезія) [5, 6]. Подібними за сенсом є і вертикальні стовбури дерев, що встановлювалися в святилищах синто в Японії і слугували мостом між небом і землею для божеств [7]. Ідея стовпа (або гори) – сходів, що поєднує небо і землю і дає змогу божествам в необхідний момент спускатися

вниз, отримує розвиток також у вигляді пірамід та ступінчастих башт Вавилону, Єгипту, і Давньої Америки [8].

При цьому в багатьох традиціях (Індія, Таїланд, Індонезія, Камбоджа, Китай) важливу роль грає також ідея наскрізного відкриття вертикального простору в інтер'єрі споруд, що також пояснюється тенденцією до символічного поєднання простору неба і землі – цього разу – за допомогою внутрішньої структури храму [9].

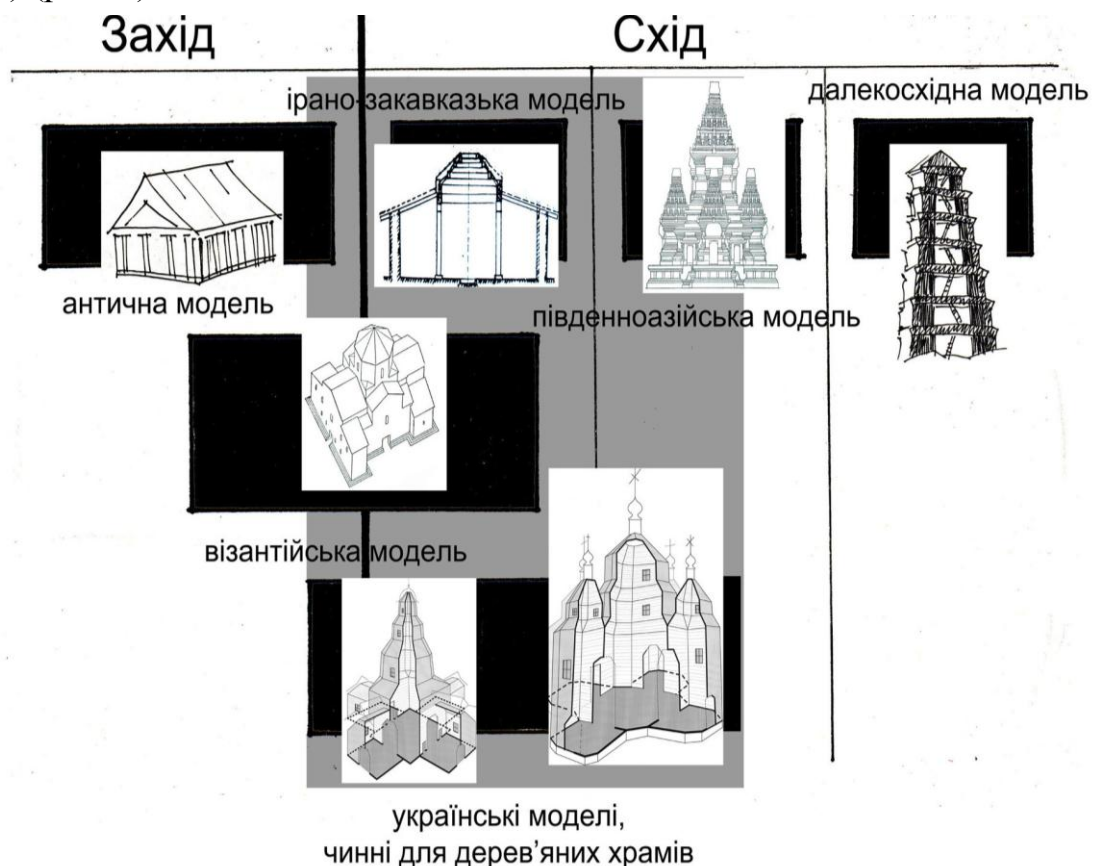
Важливу роль у формуванні анімістичних культових споруд Південної Азії грає також поєднання окремих центричних вертикальних елементів в багатoverхі, ланкові або хрестові планувально-просторові композитні структури. Обов'язковою умовою при цьому є композиційна й масштабна підпорядкованість всіх периферійних вертикальних елементів центральному (Індія, Камбоджа, Бірма). Такі тенденції в першу чергу пояснюються ідеєю необхідності відокремлення кожної архітектурної одиниці (башти) храму, оскільки кожна з них була присвячена іншому божеству, і таким чином весь храм являв собою поєднане святилище багатьох божеств. Центральне місце в структурі храму займала башта-помешкання найбільш поважного божества. Зокрема, подібні традиції є широкоживаними в культових спорудах давніх кхмерів [4]. З появою і поширенням буддизму ці автентичні традиції збереглися і змішалися з буддійськими: надалі центральна башта храму могла присвячуватися Будді, а інші – місцевим божествам (модель кхмерів [4]), або ж всі башти храму могли присвячуватися різним стадіям з життя Будди (індонезійська модель [10]).

Для країн Передньої Азії (Ірано–Закавказький регіон) були характерні дещо інші традиції та сенсуальні характеристики культової архітектури політеїзму, в першу чергу, пов'язані із специфікою культу зороастризму, що ставив на чільне місце ідею поклоніння вогню [11]. Таким чином, у зороастрійських «храмах вогню» основна увага приділялася підняттю внутрішнього простору над центральним вогнищем [12]. Ця ідея, як правило, втілювалася в життя за рахунок купольної або наметової просторової конструкції на чотирьох стовпах з центральним отвором для виходу диму. Генеза цього типу тісно пов'язується з архітектурою народних жител цього ж регіону [12]. Зазначимо, що до цієї моделі наближуються також християнські церкви Закавказзя і Візантії (див. рис. 1), що з огляду на історичні обставини їх формотворення та тісний зв'язок з житловою і культовою архітектурою Ірано-Закавказького регіону [12, 13], виглядає цілком закономірним.

Анімістичні традиції античності суттєво відрізняються. Центричні круглі храми тут виникають лише на пізніх етапах розвитку [8]. Здебільшого храми тяжіють до цільних прямокутних видовжених планів. Висота культових

будівель зазвичай менша від їх лінійних характеристик, вертикальні акценти відсутні, або вторинні, ідеї ступінчастості і центричності проявлені слабо [8]. Звернемо увагу також на переважну відсутність храмів, які присвячувалися декільком божествам, що, вочевидь, пояснює відсутність комбінаторних структур. (Такі традиції були характерними лише для етрусків, що викликало до життя існування композитних храмів на основі поєднань декількох прямокутних цел [8]. Проте, це скоріш є виключенням із загальної картини розвитку архітектури античності.) Закономірно, що надалі схожі характеристики закріплюються і за християнськими будівлями Західної Європи.

Таким чином, підсумовуючи сказане вище, можна відзначити, що загальносвітові тенденції формотворення культових будівель можна розподілити на декілька базових композиційних моделей: Далекосхідну, Південно-Азійську, Передньо-Азійську (Ірано-Закавказьку) та Західну (Античну) (рис. 1).

Рис. 1 Базові архетипові композиційні моделі храмів світу, місце української дерев'яної церкви

Проте, зрозуміло, що все розмаїття композицій культових споруд в рамках певного регіону не обмежується єдиною моделлю. Тим не менше, базові закономірності простежуються не лише в загальній композиції культових споруд, але і в специфіці їх формування, що в межах конкретних регіонів або ж

конкретних підтипів споруд мала принципові відмінності. Загалом, можна виділити три основні схеми формування культових споруд світу. Першим, найбільш простим, назовемо його – одиночно-вертикальним, шляхом виникали культові споруди на основі поодиноких вертикальних, часто – ярусних, домінант, такі наприклад як індійські ступи або пагоди Китаю та Японії, бірманські п'ята, тощо. Сакральний сенс виникнення таких споруд, як ми зазначили вище, полягає в ідеях світової вісі (вертикалізм) та небесних сходів для божества (ярусність). При цьому, деякі з таких споруд (наприклад, бірманські п'ята та індійські ступи) можуть мати підвищений внутрішній простір, що також є асоціацією символічного поєднання неба і землі. За певних умов розвитку, ці поодинокі елементи з підвищеним внутрішнім простором можуть комбінуватися в багатобаштові центрично-вертикальні структури, такі, наприклад, як індуїстські та кхмерські храми на основі башт шикхара, бірманські монастирі на основі п'ята, індокитайські храми на основі поєднання ступ. Такі комбінаторні структури, як правило, є симетричними і мають одну центральну вертикальну домінанту. Таким чином, ми виходимо на розуміння механізму другого шляху формування культових будівель світу, назовемо його комбінаторним. Неважко зробити висновок, що перший і другий можливі шляхи формування є пов'язаними між собою, точніше – другий шлях формування є можливим (проте не обов'язковим) продовженням першого. Третій шлях формування є самостійним, це розвиток культових споруд на основі цільних об'ємів значної площі, які можуть мати різну, часто доволі складну форму. Цей шлях також передбачає можливості розвитку та зміни архітектурної форми, проте завжди в рамках єдиного об'єму. До культових споруд, сформованих третім шляхом, можна віднести зороастрійські, античні, християнські хрестовокупольні, базилікальні та ін. храми. Назвемо цей третій шлях формування – цільним. Цікаво, що якщо культові споруди одиночно-вертикального і цільного шляхів формування можуть мати в своїх витоках як політеїстичну (наприклад, анімістичні кумирні п'ята чи зороастрійські храми), так і наближену до монотеїстичної (наприклад, ступи чи християнські базиліки [9]) сенсуаліку, то комбінаторний шлях формування є однозначно політеїстичним, бо безпосередньо впливає з ідеї розподілу різних складових частин (башт, верхів, клітей) храму під помешкання різних богів.

Порівнюючи визначені вище архетипові моделі культових будівель світу з композицією української дерев'яної церкви, неважко помітити, що типова композиційна структура останньої розпадається на два основні типи: церкви, що були позначені нами як „центрично-підпорядкований” (рис. 2 а) і „незалежно-комбінований” (рис. 2 б). До першого належать центричні одноверхі церкви, до другого – багатoverхі. Роздивимося це питання в річищі

загальних процесів сенсуального формотворення культових споруд світу. Однозначно, що українські дерев'яні церкви „незалежно-комбінованого” композиційного типу належать до комбінаторного, отже – політеїстичного, шляху формування Південно-Азійської моделі.

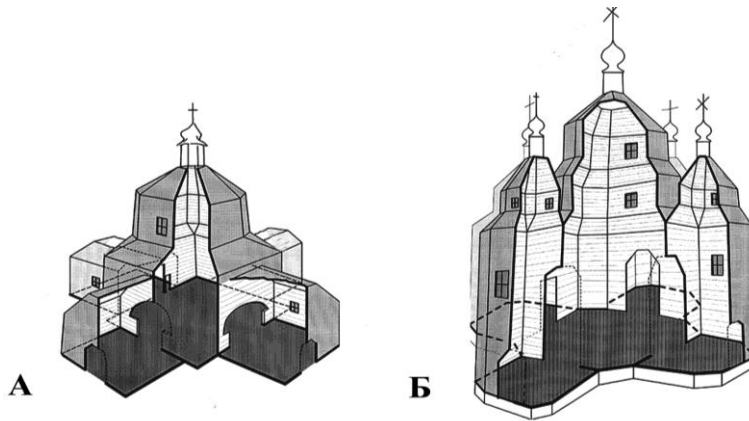

Рис. 2. два базові композиційні типи української дерев'яної церкви. А – „центрично-підпорядкований”; Б – „незалежно-комбінований”

Ймовірно, що формотворення багатоступової української дерев'яної церкви „незалежно-комбінованого” типу відбувалося шляхом поєднання архітектурних одиниць анімістичного культу (наприклад, кумирень) комбінаторним, тобто, політеїстичним за сенсом, способом у монотеїстичну християнську споруду. Слід зазначити, що ми поки що не знайшли світових аналогів подібного шляху формотворення. (Канони християнського культу при цьому дотримувалися достатньо приблизно, відштовхуючись лише від базових потреб, таких як тридільність плану, орієнтація по сторонах світу, влаштування певних символічних елементів декору, добудова необхідних функціональних одиниць, наприклад, дзвіниць, тощо, див. рис. 1). Вочевидь, дослідження глибинних причин спорідненості композиції української дерев'яної церкви з Південно-Азійськими зразками ще чекає на свого пошукача, хоча наявність явних передумов ймовірності фактичного зв'язку української автентичної дерев'яної архітектури з традиціями Південної Азії можна констатувати вже зараз [15].

Інша річ – українські дерев'яні церкви центрично-підпорядкованої композиції, що виглядають достатньо близькими до архітектури Візантії і в більшій мірі – до християнських церков країн Закавказзя, тобто, як формально, так і сенсуально наближаються до Передньо-Азійської формотворчої моделі (див. рис. 1), що з історичного огляду є цілком закономірним.

ЛІТЕРАТУРА

1. 長谷川周「インド仏塔紀行」—大阪：東方出版、2006。— 144 p. (*Хасегава Маото. Огляд буддійських ступ Індії – Осака: Тохошюппан, 2006. – 144 с.*)
2. Stierlin H. Hindu India – Paris: TASCHEN, 1998. – 237 p.
3. Кислюк К. В. Релігієзнавство / К. В. Кислюк, О. М. Кучер. – К.: Кондор, 2009. – 640 с.
4. Freeman M., Jacques C. Ancient Angkor. – Bangkok: River books, 2003. – 239 p.
5. Муриан И. Ф. Искусство Индонезии. С древнейших времен до конца XV века / Муриан И. Ф. – М.: Искусство, 1981. – 240 с.
6. Ожегов С. Архитектура Индокитая / Ожегов С., Проскуракова Т., Хоанг Дао Кинь – М.: Стройиздат, 1988. - 312 с.
7. Watanabe Yasutada. Shinto art: Ise and Izumo shrines – New-York: WEATHERHILL / Tokyo: HEIBONSHA. – 1964. – 193 p.
8. Бартнев И. А. Очерки истории архитектурных стилей / И. А. Бартнев, В. Н. Батажкова – М.: Изобразительное искусство, 1983. - 264 с.
9. Флиер А. Я. Идея центричности в древнейшей архитектуре / А. Я. Флиер // Архитектурное наследство. – М.: УРСС, 1999. - № 39. – С. 17-29.
10. Forman V. Vorobudur – Prag: Artia, 1980. – 136 p.
11. Крюкова В. Ю. Зороастризм / Крюкова В. Ю. – Спб.: Азбука-классика – Петербургское востоковедение, 2005. – 288 с.
12. Сумбадзе Л. З. Архитектура грузинского народного жилища дарбази / Сумбадзе Л. З. – Тбилиси: Мецниерба, 1984. – 369 с.
13. Брунов Н. И. Архитектура Византии / Брунов Н. И. – М.: Изд-во литературы по Строительству, 1966. – С. 16-160.
14. Накорчевский А. А. Японский буддизм / Накорчевский А. А. – СПб.: Азбука-классика – Петербургское Востоковедение, 2004. – 384 с.
15. Бонгард-Левин Г. М. От Скифии до Индии / Г. М. Бонгард-Левин, Э. А. Грантовский. – М.: Мысль, 1983. – 208 с.

Аннотация

Статья посвящена анализу архетипических сенсуальных характеристик, влияющих на композицию культовых построек мира. Выявлены базовые композиционные модели и пути формирования храмов мира, обозначено место украинской деревянной церкви. Ключевые слова: архетип, сенсуальная характеристика, композиционная модель.

Summary

The article is devoted to the analysis of archetypal sensual characteristics influenced to the world temples composition. Brought to the light the main world temples compositional prototypes and the ways of formation, pointed the place of Ukrainian wooden church. Key words: archetype, sensual characteristic, compositional prototype.